

Микола Степаненко

ЕПІЗОД ІЗ РАННЬОЇ ТВОРЧОСТІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Рання творчість Олесь Гончара не опинилася під прискіпливим оком дослідників. Миттєвий вхід письменника разом із його романом «Прапорonosці» в літературу спричинив те, що опубліковане раніше, за винятком воєнної поезії, відійшло на задній план, залишилося не поміченим. А воно заслуговує на увагу й належне поцінування, оскільки є своєрідною перепусткою письменника у великий мистецький світ, розкриває його художні здібності і смаки, зрештою, характеризує його як митця і громадянина зі своєю виразно задекларованою життєвою позицією. Довоєнний художній набуток молодого журналіста і студента Гончара (1933–1941) різножанровий. Це, зокрема, вірші, оповідання, новели, нариси, повісті, спогади, наукові виклади. Публікувалися вони в багатьох виданнях: газетах «Розгорнутим фронтом», «Ленінська зміна», «Комсомолец України», «Соціалістична Харківщина», журналах «Молодий більшовик», «Піонерія», «Літературний журнал», альманахах «Зірочка», «Ми радянські патріоти», збірниках «Літературні спроби», «Літературна молодь», «Учені записки Харківського державного університету» тощо. Напередодні війни до читача прийшла повість «Стокозове поле» (Молодий більшовик. 1941. № 4. С. 11–40), яка була написана раніше. З позицій сьогодення її можна уналежнити до творів на виробничу тематику, які культивувалися в радянський період, а з особливим ентузіазмом у часи застою. Тісно збитий сюжет цього епічного полотна яскраво віддзеркалює широкий спектр проблем, що стосуються українського села 30-х років ХХ століття. Звинуватити молодого майстра слова в тому, що змушений був художньо відтворювати подих свого часу з усіма його соціалістично-змагальними, колективізаційно-індустріально-культурними викликами, не маємо права, позаяк він був вихованцем тієї доби з усіма її складнощами, перемогами та невдачами. Вирізняємо іншу вельми сутнісну річ: Олесь Гончар своєю повістю продемонстрував, що Бог уклав у його душу й серце непересічний талант, що його чекає велике літературне майбутнє.

Важливі суспільні проблеми молодий прозаїк розкриває на тлі доведених до високої майстерності описових увертур, як ось ця: «Але навкруги так хороше, наче світ щойно створений. Вставав далекий

Олесь Гончар. Фото, 1938 р.

ясний ранок, десь співав гудок поїзда, невтомні жайворонки вже дрібно дзвеніли в лунку голубинь неба. Клубочилась ближча балка, вщерть заповнена туманом, наче молоком, за нею ген-ген сизили ріллі, а далі, здіймаючись рожевим крилом, палахкотіло небо. Таке свіже, рясне, як іскристий кавун, що з дзенькотом тріскається од самого дотику ножа. Весна! Так широко, так просторо на землі!» Вони органічно вклинюються в основну оповідь, допомагають розкрити й наболіле, і сокровенне, і те, що сягає високостей, і те, що спричиняє неуспіх, породжує зло.

Ранню творчість Гончара, як і весь його художній доробок, вирізняє багатство, соковитість, барвистість, свіжість мови. Талант заглиблюватися в народнорозмовну та народнопоетичну стихію, вихоп-

Артиль «Перебудова» села Суха Кобеляцького району Полтавської області. Фото, 1935 р.

лювати з них, за оцінкою Івана Франка, «дивнії перла», тобто найкращі зразки, творчо успадкований від наших неперевершених класиків Михайла Коцюбинського, Івана Нечуя-Левицького. Вимогливий до слова Гончар уміє обігрувати цей коштовний скарб, надавати йому особливого звучання. У повісті «Стокозове поле» знаходимо чимало індивідуально-авторських новотворів, з-поміж яких вирізняються неординарністю трансформовані паремійні конструкції. Так, укладеному в уста діда Стокоза відомому прислів'ю *На віку як на довгій ниві* з можливими його експансивними варіантами *На віку як на довгій ниві – усякого трапляється: і кукіль, і пшениця; На віку як на довгій ниві: не пройдеши, ноги не вколівши* Олесь Гончар надає філософського звучання, яке є суголосним змісту повідомлюваного: *На віку, небоже, як на току: й натопчешся, намусяєшся, і начхаєшся, й натацюєшся*. За допомогою ще одного поширеного виразу *Неділя сім раз на тиждень*, що корелює з активно використовуваним прислів'ям *Сім п'ятниць на тиждень*, розкрито аморальну поведінку сільського начальства в особі Бабака й Онипки, які «в районі свою руку мають», тому й дозволяють собі нахабно обпивати та об'їдати артиль. А чого вартий вислів *Жарко нашому Юхимові біля миски, а на роботі холодно*, що перегукується з паремійною структурою *Як їсть, то впріє, як робить, то змерзне*, яку майстерно використав М. Коцюбинський, характеризуючи сільського багатія Підпару. Олесь Гончар насичує мову дійових осіб

просторіччями, глибинними за змістом етноформулами, що завжди звучать природно й відіграють важливу текстотвірну роль.

У повісті «Стокозове поле» описано весну тяжкого для нашого народу тридцять третього року. Письменник, тоді сільський школяр, пройшов через це страшне пекло, що засвідчують щоденникові нотатки пізніших літ: «... в 1933-му було піврайону (Козельщинського. – М. С.) людей виморено голодом (на виконання ленінських заповітів)...» [1, 23.04.1991]; «...(1933-й рік)... люди в цей час мерли на вулицях міст. Дві третини моєї Сухої вимерло – сільрада не встигала ховати» [1, 12.03.1988]; «... згадалась Бреусівка, школа, страшне літо 1933-го і як хлопці на перерві звернули увагу, що в мене ноги теж пухлі...» [1, 27.01.1993]; «Всі, хто пережив голод 33-го на селі, для мене – як брати. Ми розуміємось між собою з півслова» [1, 15.08.1987]. Олесь Гончар на власні очі бачив, як у 1933-му «цілі сім'ї голод косив», найбільше «у червні, коли вже в житові вибивалися колоски», як «у полі, на буряках людей пухлих лежало, як солдатів після бою» [1, 26.07.1989], він знав про те, що «війна за п'ять років стільки людей не викосила, як голодовка за півроку – від Різдва до жнив» [1, 26.07.1989], для нього «тим жахливіша трагедія голоду», що «тоді не було суховійного лиха, не було недороду – рік був як рік, умови природні нормальні» [1, 15.11.1975]. Про цю сумну і трагічну пору в житті українських селян у творі сказано лаконічно: «Трудна весна була...». Про сам голодомор мовлено лише окремими штрихами, про

нього заявлено прихованими промовистими деталями. Горе, яке заподіяв вільнолюбивому і працьовитому народові вусатий тиран Сталін та його поплічники, бачиться й чується між рядками твору. Письменник тонко передає фізичний і духовний стан тих, хто виконував розпорядження, що надходили з вищих інстанцій, і тих, хто став жертвою «нечуваного голоду», який «підірвав здоров'я нації» [1, 05.08.1963]. Жирували, казалися від розкоші голова сільради Бабак, голова артлі Онипка, які і «тверезі тхнуть горілчанам перегаром, бо душі ще за старого режиму самогонкою насичені». Столи в їхніх оселях «завалені наїдками», а «з-під лави по долівці повільно повзли струмки питва». І це тоді, коли односельці ж недоїдали, терпіли нужду, бо в них активні будівники соціалізму відбирали останню пригорщу збіжжя нібито з благородною метою – рятуння, уміцнення держави, яка переходила на рейки колективізації, обіцяючи всім світле майбутнє, що от-от мало з'явитися на овиді. Олесь Гончар наголошує, що найважливішою «заповіддю» для селян, яку узаконила радянська влада, стала здача хліба державі.

Дух трагедії свого народу письменник передає через різні образи. Мовиться передусім про Платона Стокоза, який пройшов нелегкий для нього шлях від дбайливого одноосібника до члена колгоспу. Він начебто й вірить у наповнені соціалістичних величностей ідеї, які чуються зовсімбіч, але водночас боїться нових принижень селян і цинічних оббирань їх. Цю радість-ваганя простого, але мудрого трудівника-хлібороба вдало відтворює такий діалог:

«Зверницький обертається до старого:

– Ну, тепер бачите, діду, соціалізм?

– А де, Микито Прокоповичу?

– А оце, – каже голова, – оце кругом з землі йде, колосом наливається.

Дід подумав і так тонко, наче співає:

– Твоя правда, сину. Буде в нас: засіки поналиваємо хлібом, птиці повні двори розведемо.

І, озирнувшись довкола, додає стишеним голосом:

– А теперечки, окрім хлібопоставок, зустрічного не буде?»

Питання багатозначне і пророче, адже ще скільки горя доведеться випити селянам, скільки літ їм випаде жити без паспорта, отже, і без зміни місця проживання, тяжко працювати й не мати за душею копійки, а лише трудовні.

Найбільшою радістю для тих, кого не зморили «голодні літа» [1, 11.02.1975], стала поява в їхніх домашніх засіках зерна, з якого можна було спекти запашний хліб. Найгострішим мінісюжетом повісті є саме ця подія і переживання її «худим» Стокозом, у якого кудись зникло тіло, а залишилися «самі кісточки». Одержавши свою законну частку збіжжя, Платон тієї ж ночі поніс його молотити. Ось ця сцена:

«Коли потекло дідове борошно, запашне, гаряче з-під каменя, старий довго розтирав його на долоні, розглядав, нюхав.

Прийшовши додому... заходився місити тісто.

Цілу ніч він порався коло печі, таємничий і обережний, як знахар...

На світанку, коли [дочка] Надька прокинулась, вона побачила дивну картину: на покуті сидів батько, а перед ним на столі парувала гора рум'яних коржів, що ще пахли і іскрилися маслом.

– Дочко, – весело озвався батько, а чи видно мене з-за коржів?

– Не видно, тату, – усміхнулась спросоння Надька.

– Дай же Бог, щоб і на той рік не було видно, – сказав старий і почав уминати коржі. Він їв довго і смаковито.

– Годі вам, дідунику, а то живіт схопить.

Батько мов опам'ятався. Здивовано глянув на коржі і, втерши вуса, підвівся.

– Не чув, коли й по зав'язку дійшло.

Потім дістав з шафи якийсь вузлик і підніс Надьці: дивись.

Темні, рихлі грудочки... Ще вчора на кухні одержав... Макуха не макуха, те не те...

– Процавай, моя пайка! – вдарив старий вузликом об землю. – Розлітайся, як липове клиннє!

Старий притопував ногами по чорному хлібові, як комедіант.

– Допекло! – вигукував він розлютовано. Допекло! Не вернешся!.. Всі трудовні на лутці списані!.. По чотири кіла!..

Надька мовчи дивилась на те топтання. Вона розуміла всю батькову образу та радість, і їй хотілося водночас сміятись і плакати над своїм чудним стареньким дідом».

Письменник обережно говорить про «парикмахерів» – людей, які зрізали житні колоски, що раніше дозрівали, і цим рятувалися від неминучої смерті. Вони наражалися на небезпеку, та постійний голод переборював боязнь. А небезпека і справді була страшною: поіменований народом «Закон про п'ять колосків» передбачав «покарання за розкрадання колгоспного й кооперативного майна у вигляді розстрілу з конфіскацією всього майна. За пом'якшувальних обставин цей вирок міг бути замінений на позбавлення волі строком не менш ніж 10 років із конфіскацією усього майна. Амністію... було виключено» [2]. У повісті згадано і про об'їждчиків, які мали пильнувати колгоспний лан, і про вишки на полях, із яких сторожі пильно стежили, щоб не кралося народне добро. Завичай ці обов'язки покладалися на лихих людей, тих, які не мали Бога в серці й були глухими до людського горя. У Гончара ж об'їждчик Стокоз – чесний і добрий чоловік, який живе за принципом «Нащо з людьми дуже загризатися? Хіба мені найбільше треба?» Він не карає за всіма мірками жорсткості ко-

лоскокрада Юхима Варкуту й навіть дозволяє йому взяти із собою притиснутий «до брудних грудей лантух, з якого стирчить колосся і великі рожеві ножиці». Такий розвиток подій у творі міг обрати той письменник, який намагався ніколи не порушувати заповідей Господніх і чисто людських, якому було неймовірно важко згадувати страшне перебуле, а тим паче писати про лихої пам'яті 1932–1933 роки, коли гинули мільйони безневинних. «Є речі, про які писати художні твори я не зміг би, – занотує Олесь Гончар 1993 року в щоденниках. – Скажімо, про голод 1933-го. Це вже не горе, а надгоре, надвідчай, це антижиття. Щось ніби замогильне. Де вже ні крихти надії, жодного промінчика світла» [1, 18.03.1993].

У повісті порушена складна проблема прощання хазяїна із землею, яка стає державною власністю. Передано це з високою художньою майстерністю через образ уже не раз згаданого Платона Стокоза. Наголошено, що «він був хазяїн», що йому «при слові “земля” аж в очах потуманіло, як од чарки горілки». Він знав усе до тонкощів про клаптик своєї годувальниці, бігав її провідувати й після того, як там уже походив колгоспний плуг, як уже «зник десь обвуглений пакіл», а «межа давно була заорана, і на ній колосилось буйне жито». Ідея власництва у творі притлумлюється, а на передній план проступає ідеологічна настанова про керівну роль партії, яка «нас зорганізувала в колгоспи... і... не допустить, щоб Онипки розвалювали» їх: «Ми туди, куди й партія». «Це було Козине поле, а це Дідове, а це Шаховчати Івана, – розмірковує вже нібито звільнений від пут одноосібництва Стокоз. – Де ж межа? Мабуть, отут... Ні, отут... І дідові аж дивно стало, що це вже не викликає в нього туги. Пожурилися люди й перестали. Тепер пирію не плодитимуть межі. Хліб аж гримить. Та хіба діло тільки в пиріві? Діда охопило таке почуття, ніби він надів нову сорочку. Що ж у мене за обнова? – намагався здогадатись дід.

Це безмежне поле, його і не його. Дід дивився на хліба зі своєї конячини, як хазяїн, і серце його солодко завмирало. Так бувало давніш, коли він перед жнивнами в неділю оглядав свою ниву. “Поле, моє поле!” – наче співала півча у церкві на Великдень і радісно дзвеніли всі дзвони».

Не оминув Олесь Гончар і такого типового для колгоспного ладу явища, як розкрадання народного добра: «Кожний тягне, тягне, як телята, ссуть ту артіль з усіх боків». Воно існувало доти, доки були колгоспи. Люди ж, привласнюючи добути колективно, переконували себе, що несуть додому не чуже, а своє, зароблене чесною працею. Навіть таким затятим борцям із несправедливістю, як Надька, виявилось не під силу викорінення цього зла.

Письменник принагідно згадує про заслання в далекі табори Сибіру. Там опинилися куркулі, а

Олесь Гончар. Фото, м. Київ, 1954 р.

також ті, хто невміло, нечесно керував колгоспом у Веселому Подолі, – Бабак та Онипка.

Більше місця у творі відведено поширеній на той час атеїстичній пропаганді з її руйнівними наслідками. Це виразно продемонстровано на прикладі образу Христофора Онипки, який був дяконом веселоподільської церкви, а «після її закриття через газету зрікся свого сану і став листоношею». Він навіть перешив рясу на плащ, але чеснотами, про які колись говорив на службі мирянам, так і не обріс. Сказано гірке слово і про таке типове для доби панування безбожжя явище, як перетворення колишніх церков на колбуди.

Нарешті, велику увагу в повісті приділено молоді. Вона, на відміну від старшого покоління, вірить у правоту справи, яку вершить. Письменникові вдалося показати, як неосвічені сільські юнаки та дівчата шукали нових життєвих шляхів і ставали успішними. Гончар майстерно вимальовує образи Василя, «заводія подолянської молоді», і Надьки, подолянської Паші Ангеліної, переконуючи, що за такими чесними, працюючими людьми майбутнє. Трапляються зпоміж тих, кому належить будувати нове життя, і пристосуванці – Лаврін Верхогляд, який водить трактор і прагне стати літописцем доби. Не під силу йому ні перше, ні друге. Наймудрішим учителем молоді є Микита Зерницький. Його звернення до сількора Лавріна є своєрідним інформативним центром повісті. Усе,

про що йшлося вище, сфокусоване в цьому мінідискурсі-повчанні: «Не подобається мені, Лаврін, як ти пишеш. Ну, що ти пишеш? Хай живе, ура, завдяки і таке інше. Результати нашої суворой роботи залижеш, як телятко, підсолодиш, нудно буде читати. Бойтесь ви, писаки, глянути правді в вічі! Якби ти описав усе, як було, всі наші труднощі, поразки й перемоги, тільки тоді б стало видно, які справді великі наші досягнення. Ну, ти напишеш, що в нашій артілі цього року припадає по 4 кіла на трудовень, що дід Стокіз уже бідкається, де його засіків брати. Справді, колгоспник одержить цього року хліба стільки, що йому зроду не снилося. А як це далось? Згадай осінь, весну. Нащо ж ви обходите ті гострі місця, замовчуєте їх? Даремно думаєте, що робите цим послугу партії. Адже саме в тому і видно, як на долоні, величезну силу партії, що вона перемогла з народом найтяжчі труднощі! От і треба писати про цю боротьбу, щоб учитися на ній! А проповіді ми й від попиків чули. «Многіє лета радянській владі!» – співав і наш дякон, а ми його, бач, і не розкусили вчасно. Оце, хлопче, такі мої відомості тобі».

Про основний зміст і значення аналізованого твору сказав сам автор у щоденниковій нотатці, датованій 1985 роком: «Натрапив на згадку в критиці про “Стокозове поле”. Новиченко вважає, що не слід цю річ перекреслювати. А я не можу думати про неї без болю. Бо знівечена вкрай – і редакторами, і на їхню вимогу самим автором. Коли (десь, мабуть, року 1936-го) я послав цю повість на відгук Панчеві, він відповів, що це найсильніша річ з усієї сучасної української літератури. Але... друкувати, мовляв, ніхто не візьме. Бо голод. На матеріалі Сухой – вся трагедія 1933 року. Так було. Пам’ятаю, як багато було осінньої туги. А всі доробки – то було самознищення» [1, 23.07.1985].

Література

1. Гончар О. Щоденники : у 3 т. Київ : Веселка, 2008. Т. 1 (1943–1967). 455 с.; Т. 2 (1968–1983). 607 с.; Т. 3 (1984–1985). 646 с.
2. Ющенко В. Проти нікчемного «хохла». *Україна молода*. 2020. 11 серп.

Олесь Гончар

СТОКОЗОВЕ ПОЛЕ

Повість¹

I

Голова сільради Бабак, спершись руками на стіл, перегнувся наперед:

– Повезеш хліб?

Платон Стокіз позадкував. Звичайно, повіз би. Він не такий, як інші, що в ямах гноять. Але де ж той хліб? Коли нема, то з-під нігтя, гей, не виколупаєш. Хай самі подумують...

– Не варнякати! – стукнув голова по столу. – Ти фактично саботуєш соціалізм!

Дід Стокіз замовк. Голова артілі Онипка, що сидів поруч Бабака, одчайдушно закашлявся і затулив синій рот червоною хусткою. Потому і собі звернувся до Стокоза:

– Ну, так веземо, Платоне Захаровичу?

І зацокав по столу довгими сухими пальцями. Здавалося, торкнись вони вогню, то спалахнуть, як соснові.

– Охоче б повіз, – просився дід, – так самому в обріз.

Здоров’яга Бабак вийшов наперед кабінету. Його низько стрижена голова вже сріблилася сивиною, а ситі м’які щоки одвисали, мов поодварювані. Склавши за спиною руки, він підступив до діда Стокоза.

– Иди!.. Саботажник!

Дід, боязко оглядаючись, шмигнув за двері.

– Ну, як? – заглядаючи дідові в рота, напівпошепки питали ті, що чекали під дверима своєї черги.

– Бабачок немжитья, – усміхався дід своєю скептичною посмішкою, яка ніколи не виплутувалася з його вусів.

Все ще всміхаючись, вийшов і надвір.

Село Веселий Поділ стояло під горою, один бік його внизу омивався Ворсклою, а другий, за школою, переходив у рівний степ. Тут, на рівнині, розмістились дерев’яні колгоспні амбари, стайня, кооператив і обсаджена сизою маслиною та тополями школа.

Дід іде повз шкільні тополі, а вони шумлять тужно, як і колись шуміли кожної осені. Вже багато разів спадало листя і летіли качки у вирій, у країну сонця. І так, як качки, летіли роки, і от у нього вже сива

¹ Публікуємо за виданням: Молодий більшовик : щомісячний літературно-художній і громадсько-політичний журнал ЦК ЛКСМУ. Київ : Видавництво ЦК ЛКСМУ, 1942. Рік видання XV. № 4 (квітень). С. 11–40. Зроблено пунктуаційні й орфографічні правки без порушення стилю автора.